

УДК 811.161.2:81'367.635

СВІТЛАНА ПЕДЧЕНКО

(Полтава)

ДО ПРОБЛЕМИ МОДАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ СТВДЖУВАЛЬНОЇ ЧАСТКИ ТАК

Ключові слова: партикула, стверджувальна частка, модальність, субкатегорійні модальні значення.

Стверджувальні частки як репрезентанти ближньої периферії власне-модальних партикул, вступаючи в корелятивні відношення з категоріями афірмативності/негативності, вирізняються з поміж інших службових одиниць акцентованою комунікативно-прагматичною спрямованістю, значним обсягом контекстуально детермінованих диференційних сем, спроможністю конституювати згорнуті суб'єктивні висловлення складної структури, спектр усіх способів експлікації яких ще не виявлений. Попри те, що вони належать до найдавніших праслов'янських часток і характеризуються сталим складом та винятковою функційною активністю, актуальними на сьогодні є питання класифікаційного статусу цих лексем, особливостей їхньої синтаксичної сполучуваності, синкретизму реалізованої ними об'єктивної та суб'єктивної модальної семантики.

До стверджувальних відносно частки так, атож, аякже, авжеж та партикульовані просторічні інтер'єктиви еге, ага, уту. Найпоширенішою з поміж

них є поліфункційна партикула так, що походить із давньоруського прислівника тако, який у поєднанні із займенниковими формами ми, ти, ви вживався як “клятвенне слово” [8, с. 66], заклинання, семантичний корелят ствердження. Словники та граматики української мови фіксують багатозначність вирізненої службової одиниці. Нечіткі семантичні межі дають змогу по-різному класифікувати її в одному й тому ж значенневому варіанті. Зокрема СУМ [9, т. X, с. 19 20] витлумачує частку так як стверджувальну: Так, так, біржа не любить шкодувати грошей на імпозантну й доходува рекламу. Всякий, що входиш сюди, падай ниць! (В. Виниченко); питальну: – ...Іноді будемо пити каву, якщо випадково зустрінемося в місті, так? (І. Роздобудько); підсилювальну: – ...Отож каже йому чорт, – вів свою повість Цвіркун, а молоді козаки навіть дух попритаювали: північ, святочний вечір, його, нечистого, не доведи господи і в думках споминати, а дід ним так і крутить (Ю. Мушкетик); обмежувальну: Так кілометрів зо три на схід від моєї Слобідки – село Ставчани, де переважно жили люди, які себе називали “кацапами” (Нація і держава, 7 серпня 2007); вказівну: “Коли читаю вам вірші – так ніби роздягаюся перед лікарем”, – написала Анна Середа (Ю. Андрухович). На нашу думку, ідентифікувальною для описуваної партикули є стверджувальна сема в різних її модифікаціях (стверджувально-питальне, погоджувальне, емоційно-стверджувальне значення тощо), а вказівна, видільна, означально-уточнювальна, підсилювальна функції належать до диференційних її значень. На ідентифікувальному полі семантичне навантаження досліджуваної лексеми має загальномодальну специфікацію, тоді як на диференційному – частковомодальну.

У сучасній українській літературній мові частка так сукупно з іншими лексичними, граматичними та інтонаційними засобами вираження модальності охоплює достатньо широкий діапазон значень, а саме:

1. Підтвердження думки, вираження згоди або ствердження раніше висловленого: – Ти знов була сьогодні в катакомбах?.. [Прісцилла:] Так, я була сьогодні в катакомбах і завтра знов піду (Леся Українка); Я кохав її, так, я справді її кохав (Ю. Покальчук). Аналізована партикула в контексті ствердження близька до “це правда”, тобто вона означає “я відповідаю за те, що висловлення співвідносне з дійсністю, адекватне їй”, іншими словами, експлікує контамінацію реального об’єктивно-модального значення та епістемічного суб’єктивно-модального значення достовірності.

Категоричність ствердження в емоційно забарвлених висловленнях досягається відповідним інтонуванням, кількарарозовим повторенням частки тощо: Так! Я буду крізь сльози сміятись (Леся Українка); Так-так, я боюся не минулого, а безодні, в якій воно помістилося (М. Матіос). Кількарарозово уживана або своєрідно інтонована так є реалізатором суб’єктивно-аксіологічних емоційно-оцінних значень: відвертості, доброзичливості: Так, так, моє серце, хто хоче їсти, мусить заробляти на хліб (М. Коцюбинський); обурення: Землі нехай наїдяться і хай подавляться... Так, так, так! (О. Кобилянська); погрози: – Ось так, Гнате Пилиповичу! Задумайтесь! Негайно і всерйоз! Ще не пізно... (А. Коцюбинський); докору: Так так... Грошей нема, а земелька росте й росте

(І. Карпенко-Карий); захоплення: Так, ти одна, моя любове, Даєш мені снагу обнови... (Д. Павличко); іронії: О, так! Той, хто перший придумав цей хитрий у своїй бездоганності келишок, очевидно, був великим майстром інтриги й фантазії (М. Матіос) тощо. Зауважимо, що партикула в такому разі виражає адгерентну (детерміновану конситуацією) експресивність, виконуючи роль своєрідного інтенсифікатора. Він не має чітко окреслених семантичних меж, виділені значення перебувають у тісному взаємозв'язку, а тому розрізняються приблизно, почасти на інтуїтивному рівні.

2. Стверджувальна, позитивна відповідь на поставлене запитання: – Прошу, прошу. Але він пішов тоді ж ... обіцяв зайти ще й завтра надвечір... – Обіцяв? – Так (І. Ле). За цієї умови найповніше розкривається комунікативне призначення розглядової лексеми. Частина виконує функцію еквівалента речення (слова-речення), набуваючи здатності репрезентувати повністю або частково зміст попередньої репліки. Проте він (зміст), як слушно зауважує І.Р. Вихованець, не має чіткого формально-синтаксичного й семантико-синтаксичного членування, тобто не втілюється у формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних компонентах [2, с. 101]. Семантична специфіка вираженого партикулою нечленованого комуніката виявлена в реалізації широкого кола модусних значень адресатної сфери: згода з висловленим судженням, згода виконати прохання, підтвердження висловленого, указівка на успішність перебігу мовленнєвого акту, оцінка повідомлюваного з погляду його відповідності очікуваному, інші інтелектуально-емоційні кваліфікації висловлень співрозмовника або особливостей ситуації: Тобі подобається бути в стані життя, так? – Так (О. Гончар); – ...Чи так я кажу, чесний отче? – повертаючись до попа, питає Олексій Іванович. – Так, так! – одкажує той, запихаючи в рот півпирога (Панас Мирний); – Хто ти такий? – Олесь здригнувся; перед ним стояв червоногвардієць, видко, хтось із начальників. – Гайдамака. – Я бачу, що не цар. Ти по своїй охоті? – Так (В. Підмогильний).

Залучення до розгляду аналізованої частки корпусу прагматики дає змогу виявити репрезентовані нею приховані диктумні значення. Ізольовано, поза контекстом і ситуацією, вона не здатна передавати конкретний пропозиційний зміст, проте, обіймаючи позицію репліки-реакції, анафорично відсилає реципієнта до найближчого препозитивного контексту. Л. Теньєр трактував частки так і ні в означеній функції як автоматично заповнювані анафоричні слова, контекстуальна семантика яких залежить від змісту попереднього питання. При цьому вони, аргументовано зауважував мовознавець, виступають еквівалентами цілого, іноді доволі довгого речення-висловлення [10, с. 226-227]: Ти відвідав музей? – Так (рівнозначна реченню Я відвідав музей); Ти приніс мені книгу? – Ні (рівнозначна реченню Я не приніс тобі книгу). Синсемантичність та анафоричний характер комунікативів можна підтвердити, на думку деяких учених, шляхом застосування прийому елімінування репліки-стимулу [5, с. 66]. Зразком її природного еліпсування є ситуація, коли сторонній свідок телефонної розмови чує лише репліки-відповіді Так, Ні, Авжеж тощо. Якщо для препозитивного контексту характерна інформативна

недостатність, вирішальну роль у з'ясуванні семантичного наповнення частки-речення відіграють паралінгвальні, ситуативні, чинники: міміка, жести, погляди співрозмовників тощо.

Зауважимо, що комунікатив так не завжди є адекватною та самодостатньою реакцією на репліку-стимул. Існують певні обмеження його вживання, зумовлені структурою, семантикою чи прагматикою попереднього висловлення та функційно-стильовою належністю діалогічного тексту. Зокрема, аналізована партикула не здатна функціонувати як самостійна відповідь на альтернативне питання або непрямий мовленнєвий акт, що реалізує імпліцитне спонування, напр.: 1) Ти прийдеш сьогодні чи завтра? – Так. – Що “так”? – Сьогодні; 2) Синку, це твої речі розкидані по кімнаті? – Так, я приберу. У публіцистичних жанрах (інтерв'ю, репортаж, бесіда тощо) комунікатив здебільшого поширений післятекстом, призначення якого – розкривати позицію співрозмовника: – ...Але головне – я йду за принципом, який вважаю правильним і гідним: спочатку я – українець, а потім уже – член фракції, народний депутат і таке інше. – І так було завжди? Ви завжди це відчували? – Так. Відповідаю, не затинаючись (День, 7 травня 2008); – Ваша дружина також він-ничанка? – Так, вона вчилася зі мною в педуніверситеті за спеціальністю вчитель музики й народознавства (Україна молода, 20 березня 2009).

Функцію стверджувального слова-речення виконує фразеологізована сполука так точно, що являє собою мовленнєвий стереотип, кліше, легко відтворюваний у певних умовах і контекстах стандарт, уживання якого детермінують “інформативна необхідність” та “доцільність застосування готових формул відповідно до комунікативних вимог тієї чи тієї мовленнєвої сфери” [7, с. 588-589]. Вона належить до військової лексики, експлікує значення близьке до “саме так” і є ствердною відповіддю на спонукальну репліку (наказ) вищої за званням особи, напр.: – Смачно? – питає Матвеев. – Так точно! – Чому ж не їсте, може, не смачно? – Так точно! – То що ж, викинути, чи що? – Раді старатися! – зраділи солдатики (Д. Клеменсов). Однак у художньому тексті під впливом певного контекстного оточення експресивний компонент генетично ненейтральної фразеологічної одиниці актуалізується, маркуючи змісто-ве поле висловлення аксіологічно-модальними відтінками: – Ну... признаєш себе винуватим? – одриває Самоцвіт, коли той підходить ближче. – Так точно, ваше благородіє... Действітельно... Тольки я скажу так для приміру. Одно діло – заяць і друге діло – собака без хвоста... (В. Винниченко); Кухар злякано поправив Комірець на шії і сказав йому: – Так точно, Ви їсте помій... (П. Глазовий).

3. Підсумок роздумів із приводу чогось: Ось так, Ліно, степи збираємося обводнювати, а самим поки що напиться ніде (О. Гончар). Реалізатором вказаного значення є також слово-речення Так, що підтверджує міркування самого мовця як своєрідний відгук на його думки, сказані вголос або й не висловлені: Максимов слухає, думаючи про щось своє, що хвилює, і, ніби відповідаючи на власне запитання, багатозначно промовляє: – Та-ак (О. Довженко). Частка може знаходитися на межі двох висловлень, поєднуючи функцію

текстової скріпи з роллю анафоричного елемента: Коли стерно із рук моїх однято і другому до рук оддано і бачу я, що човен поведуть на неминучу гибель, – я кидаю свій човен і впливу на другий берег сам! Так, так! На берег, на другий берег! (І. Карпенко-Карий); По неділях почав ходити до костюлу, слідком за нею. Так, так. Я – до костюлу (М. Коцюбинський). Окреслене значення подеколи ускладнює вказівка на послідовність дій, думок тощо: А поставте сюди ослінчик. Так. Тепер візьми миску (Г. Квітка-Осноров'яненко); І ти пішла... Так, а до чого тут книжки? Згадала! (І. Роздобудько).

4. Контекстуально зумовлене заперечення, виражене часткою так здебільшого в поєднанні з іншими службовими словами: – Ти дурень, – каже Яків, свищучи. – Хіба так! – кажу я... (М. Черемшина); Ні, трохи треба підождає. Воно б то так. Так от що, брате: Літа не ждуть! Літа летять (Т. Шевченко); – Ге, хлопче? Цього ми не можемо своєю волею зробити, на це дозвіл од начальства треба. ... – Та воно так, – каже Петро. – Та чи не можна б як-небудь там, хоч трішки?... (Б. Грінченко). Стійкі партикульовані сполуки експлікують “вимушену згоду мовця”, його сумнів у правдивості попереднього висловлення, реалізуючи епістемічно-модальне значення проблематичної достовірності. Деякі лінгвісти до виразників “прихованої негативності” зараховують фразеологізовані сполучення так би (оце) й, так де, так куди ж [1]: Так би я тобі й сказала! (М. Кропивницький); – Змалечку не вчилися, бо не до наук було, а вирости, уже б і вчитися – так куди ж пак – ми й так уже письменні (Ю. Збанацький).

5. Досліджувана частка, супроводжувана відповідною інтонацією з відтінком сумніву, здивування, недовіри тощо та контекстуально наближена до питальних партикул хіба, невже, виконує функцію репрезентанта виокремленого епістемічного суб'єктивно-модального значення в питальному висловленні: – Так се шлях у Хрумово? – спитав ще раз Михайло (Марко Вовчок); Так? Знаєте, я це відразу помітив (О. Довженко).

Акцентована на початку питального речення партикула сигналізує про “інтенціональний стан мовця” [4, с. 50], вербалізує усвідомлену ним доцільність і навіть необхідність здійснення мовленнєвого акту: Так, ти купив хліб?; Так, ти припинеш це чи ні? Так виявляє здатність обіймати й фінальну позицію питальної репліки-стимулу, у якій вона зорієнтована на зниження категоричності спонукання, посилення діалогічної взаємодії, досягнення взаєморозуміння між комунікантами: А зараз, шановний Ленд, ми проведемо зустріч у кают-компанії. Кожен із нас розкаже по одній історії, так?... (В. Близнець). Частка в такому разі – показник прагматичної спрямованості висловлення за принципами астенсивно-інференційної комунікації, основним серед яких є правило стимулювання співрозмовника до мовленнєвої взаємодії.

6. Нечіткі семантичні межі розглядуваної лексеми спричинюють труднощі в розрізненні її вторинних (диференційних) сем. Вона, уживаючись на позначення приблизності виміру, стає носієм видільно-обмежувального та означально-уточнювального значень: Так коло півночі Яким їх покликав

(М. Коцюбинський); Сидимо так десь із годину, чекаємо... (Українські

Карпати, 21 22 вересня 2003); Проїхали так з кілометр до наступного повороту, і тут Козаков, нарешті, дав команду зупинитись (О. Гончар). На початку речення партикула так репрезентує контамінацію вказівної та видільної сем, експлікуючи поновлення перерваної дії, конкретизуючи раніше висловлену думку, акцентуючи увагу співрозмовника: – Яюсь ми поїхали, а перед цим щось напало на мене, коклюш чи хтозна. Так мати взяла бричку, на ній бригадир катався, тепер у нього мотоцикл, “їжаком” називається... – Так мати взяла бричку, – підказав Адам (В. Близнець); Він: – Так. Тепер скажи мені, дівчинко, хочеш ще й далі вчиться? Вона: – Хо-о-чу, – так з протягом (А. Тесленко).

Синкретизм дейктичної та підсилювально-видільної семантики спостережимо, коли частка виконує функцію емоційно-експресивного виразивного питання: Так невже ж під багряним сонцем – благодатні брати океанські – ці дощі, отруєні стронцієм, засвистять, як стріли поганські?! (Л. Костенко); спонування: Так будьмо ж єдині! Ми – квіти життя (В. Сюзора); заперечення: Так і не отримала дозволу Федерації мотоспорту України Спілка професійних спортсменів “Спідвей-Рівне”, президентом якої є Володимир Жуковський (Рівне вечірне, 12 квітня 2007) тощо. Примітно, що партикула, реалізуючи семи другого порядку, не втрачає модальної природи, а навпаки, виконує роль виразника субкатегорійних суб’єктивних аксіологічно-модальних значень. Показовими в цьому плані є фразеологізовані сполуки, у структурі яких лексема так функціонує як індикатор інтенсивності, ядерна емосема, що маніфестує адгерентну експресивність (так і підкидає, так і знай, так от, оце так тощо). Словник української мови фіксує кілька значень партикульованої єдності так і, зокрема такі: підсилення енергійної дії: Надвечір ублагала була мати Лесю роздягтись да лягти спати; як же почула Леся Кирила Тура голос, то так і затрусилась; і вже шкода було й казати їй про сон! (П. Куліш); вказівка на мимовільну або несподівану дію: Ждан витягнув довгу шию та так і заляк (Ю. Мушкетик); скептичне ставлення до можливої чи допустової дії: – Знаєте що: та торба буде наша! – рішив він [Дмитрик]. – Еге, так тобі дід і дасть (М. Коцюбинський).

У фразеологічному словнику витриманий принцип однотипного трактування ідіом, облігаторним складником яких є партикулятивна сполука оце так, на зразок “оце так історія”, “оце так штука”, “оце так притичина” тощо. У їхній семантичній структурі виділяємо спільний компонент “здивування з приводу чогось несподіваного, незрозумілого, а також захоплення тим, що сталося”. Незважаючи на те, що деякі мовознавці дефінують виокремлену сполуку (оце так) [рос. вот это (да)] як граматичний фразеологізм [5], вважаємо, що саме вона є реалізатором означеної семи. Пор.: Перелякався й Причепа і все намагався розтулити Савчині зуби. – Горілки! Та голову набік!.. Оце так Притичина... (З. Тулуб); – Оце так всадив! – в захваті загомоніла молодь (О. Гончар). З одного боку, це експресив, що нічого не означає, а лише репрезентує емоції в певному контексті за підтримки паралінгвальних засобів (міміки, жестів, інтонації), з іншого – це фразеологізоване сполучення, що володіє позаситуативним, зрозумілим для кожної людини змістом і характеризується

лаконічністю, виразністю, економічністю та самостійністю.

Семантичний аналіз дає змогу зробити висновок про те, що актуалізація тих чи тих елементів значення партикули так сприяє формуванню індивідуальних виявів стійких фраз різних семантичних груп, для яких, зі свого боку, характерна специфічна синтаксична сполучуваність, тобто вони, перебуваючи у відношенні значеннєвої сумісності з репрезентантами конститутивних позицій, виявляють синтагматичні властивості. Партикульована сполука так і, виконуючи підсилювально-видільну функцію, зокрема, маркує модальними відтінками предикатну синтаксему, а єдність оце так увиразнює здебільшого субстанційну.

Варто зауважити, що серед учених немає однастайності стосовно частини мовної належності слова так у цих та означених вище фразеологізованих сполученнях. Наприклад, СУМ подає словосполучення так і знайте, так і, так точно як одиниці, пов'язані з реєстровим словом-часткою, так де тобі – сполучником, воно б то так – прислівником [9, т. X, с. 18-20]. Дослідники транспозиційних процесів у системі незмінних класів слів ідентифікують так в аналізованих єдностях із партикулою [1; 6], прихильники комунікативного підходу до витлумачення функційного статусу часток інтерпретують її як вказівний займенниковий прислівник [3, с. 209-210]. Таку розбіжність у поглядах мовознавців можна пояснити специфічними особливостями модальних часток, передусім відсутністю категорійної семантичної ознаки, контекстуальною детермінованістю значень, поліфункційністю, здатністю вступати в омонімічні відношення з іншими частинами мови. Слово так у розглянутих сполученнях – проміжний транспозит, функційний еквівалент частки, периферійний дериват, що не втратив генетичних зв'язків із першоджерелом. Це типовий приклад неповного морфологізованого синтаксичного переходу прислівника в синтаксичну частку.

Отже, так – найчастіше уживана, стилістично нейтральна партикула, що концентрує в собі найважливіші властивості описуваного розряду часток. З її допомогою стверджується, вказується, уточнюється, підкреслюється яке-небудь слово, словосполучення, частина речення або все висловлення, певним чином оцінюється зміст останнього. Необхідно ще раз наголосити на тому, що проаналізована частка не є автосемантичною, усі подані вище значення контекстуально чи ситуативно залежні. Вона функціонує у висловленні лише як своєрідний маркер-репрезентант того чи того модального відтінку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бондаренко Л. В. Склад та комунікативні функції вторинних часток : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. В. Бондаренко. – Кіровоград, 2005. – 20 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська ; [за ред. І. Р. Вихованця]. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.

4. Кобозева И. М. О семантической трактовке кумулятивного отрицания в русском языке / И. М. Кобозева // Проблемы структурной лингвистики / [отв. ред. В. П. Григорьев] ; АН СССР. Ин-т рус. яз. – М., 1988. – С. 80–94.

5. Колокольцева Т. Н. Специфические коммуникативные единицы диалогической речи [Электронный ресурс] / Т. Н. Колокольцева. – Волгоград : Изд-во Волгоградского гос. ун-та, 2001. – 260 с. – Режим доступа : http://window.edu.ru/window_catalog/pdf2txt?p_id=8527&p_page=25

6. Кушлик О. П. Омонімія незмінних класів слів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. П. Кушлик. – Львів, 2000. – 20 с.

7. Лингвистический энциклопедический словарь / Институт языкознания АН СССР ; [гл. ред. В.Н. Ярцева]. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.

8. Симонова Е. С. Формирование состава и развитие функций модальных частиц в украинском языке : дисс. ... канд. филолог. наук : 10.02.02 / Екатерина Степановна Симонова. – К., 1982. – 254 с.

9. Словник української мови : в 11 т. / [редкол.: І. К. Білодід (гол. ред.) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

10. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер ; [пер. с франц.]. – М. : Прогресс, 1988. – 656 с.

СВЕТЛАНА ПЕДЧЕНКО

К ПРОБЛЕМЕ МОДАЛЬНОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ УТВЕРДИТЕЛЬНОЙ ЧАСТИЦЫ ДА

В предлагаемой статье исследуются семантико-синтаксические особенности функционирования модальной частицы да. Основное внимание уделено характеристике семантико-функциональных параметров утвердительного маркера, описанию условий репрезентации им идентифицирующих и дифференцирующих модальных сем.

Ключевые слова: *партикула, утвердительная частица, модальность, субкатегориальные модальные значения.*

SVETLANA PEDCHENKO

THE PROBLEM OF AFFIRMATIVE PARTICLE'S YES MODAL IDENTIFICATION

The article brings to the thorough substantiation of semantic-syntactical peculiarities of the modal particle's yes functioning. Affirmative marker's semantic-functional peculiarities were logically qualified. The spectrum of conditions of identificational as well as differentiatinal modal semes' implementation tended to be delimited precisely.

Key words: *particle, affirmative particle, modality, subcategorial modal meanings.*

Одержано 6.03.2013 р.